

Enyedi Pál

## Minek nekünk orgona?

### Orgona, orgonajáték és orgonaoktatás az egyházban

Az imént elhangzott előadásokhoz csatolva én is olyan lehetőségről fogok szólni, melyek az egyházzenei képzést és egyben az egyházzenei gyakorlatot gazdagítják.

És amint az énekes iskola vagy a kétszakirányos egyházzenei-képzés sem új találmány, hanem régi és bevált oktatási rendek korszerűen alkalmazott változatai, én is egy sok évszázados, de jószereivel elfelejtett, ám ismét felújítható elgondolást és módszert mutatok be. Az orgonáról és annak használatáról fogok beszélni, elsősorban római katolikus nézőpontból.

*Enyedi Pál orgonaművész-tanár, egyházzeneész, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszékének egyetemi docense, a Budapest–Zuglói Páduai Szent Antal-plébánia-templom orgonista-kántora.*

„Mire jó ez a pazarlás?” (Mt 26,8)

Minek nekünk orgona a templomban és az istentiszteleten? Ezt a kérdést általában nem tesszük fel magunknak, hiszen az orgonát megszoktuk, hozzátartozik keresztény életünkhöz. Ott van a helye a templomban, akárcsak az oltárnak, az úrasztalának, a szószéknek, a keresztlőkútnak, és jó esetben rendszeresen megszólal, használják, amivel úgymond a dolgot a magunk részéről elintéztük.

Lássuk először: mi történik manapság az orgonával egy ünnepi istentiszteleten, egy orgonaszenteléssel egybekötött misén, ahol az orgona kiemelt szereplő lenne? Néhány éve egy falusi templomban vettem részt egy ilyen szertartáson. A megyéspüspök szerény asszisztenciával misét mutatott be, melynek keretében a szép új orgonát is megáldotta. Egy orgonaművész, egyik székesegyházunk kiváló karnagya volt az orgonista, aki a népénekeket kísérte, valamennyit rövid intonációval bevezetve. Az istentiszteleten sem tőle, sem más muzsikustól avagy a celebráns és az asszisztencia részéről nem hangzott el további zenei megnyilvánulás. Min vettünk tehát részt? A zenét tekintve egy orgonás népénekes misén, olyanon, amin akár minden hétköznapi részt vehetünk. Ezután az úgynevezett ünnepi aktus után a püspök és papjai a szentélyben helyet foglaltak, és nagy élvezettel végighallgatták a szertartásra következő másfél órás orgonakoncertet.

Ha megkérdeznénk templomjáró keresztényeket, hogy miért van orgona a templomban, a válaszok összegzéseként nagyjából az előbb említett liturgia képe rajzolódna ki: az orgona azért van a templomban, hogy a gyülekezet, a kántor, alkalomadtán a kórus énekét kísérje, és olykor esetleg koncertezzenek rajta. És a feleletben tulajdonképpen nem találhatunk semmi kivétlnivalót, hiszen

tudásunkat jelentős részt tapasztalatból szerezzük, az orgonával kapcsolatos bővebb tanítás pedig többnyire kívül esik a liturgikus katekézis tárgykerén.

És most gondolkozzunk el azon, hogy a fenti feladatokra valójában kell-e nekünk az orgona? Nyilvánvaló a templomi hangversenyek lelki és kulturális jelentősége, melyet egyházi dokumentumok is hangsúlyoznak.<sup>1</sup> De egy átlagos falusi orgona ára egy budai villalakásával vetekszik, és amint tudjuk, fenntartása is költséges. Mindenképp ezzel a drága orgonával kell-e az éneket kísérnünk? Nem lenne jobb azt a koncerttel együtt a templomon kívüli világra hagyni, ha az önálló orgonazene amúgy sem kap szerepet az istentiszteletben? Vajon találnánk-e helyette az ének kíséretére olcsóbb, de éppúgy megfelelő hangszert? Olyat, amelyik az éneklők száma szerinti, változtatható hangerővel harmóniai alátámasztást ad, és az éneket ugyancsak segít megfelelő hangmagasságban és tempóban tartani. Harmónium, esetleg zongora, amit ha kell, korszerű eszközökkel fel is erősíthetünk? Elektronikus orgonapótlék? Olcsónak tűnik, kis helyet foglal, és még a hagyomány látszatát is nyújtja. És ha már hangszórót használunk, miért ne lehetne akár elektromos gitár —vagy akár azok együttese—, amit egyszerűbb kezelni, mint a billentyűs hangszereket, és így a gyülekezet tagjai játszhatnának rajta! Ezzel lehetne kíséreni őt is, meg az újat, divatosat. Ekként nemcsak orgonára, hanem kántorra sem lenne szükség, ami sok pénzt szabadítana fel fontos célokra: a hitterjesztésre, a rászorulóknak segítségére, és a specialista mellőzésével még erősítené is az istentiszteleti közösséget.

Végül is miért van ma orgona a templomban? Ott maradt? Csak a kegyes és mára kiüresedett hagyomány őrzi azt, mint sok templomban a szószéket vagy a régi főoltárt? És megérett az idő, hogy végleg elbúcsúzzunk tőle?

„... én nem leszek mindig veletek.” (Mt 26,11)

Most tegyük félre a fenti gyakorlatias gondolatokat, és olvassuk el, mit fogalmazott meg fél évszázada a II. vatikáni zsinat a hangszerekről? A szent liturgiáról szóló „Sacrosanctum Concilium” dokumentum 120. pontjában ezt olvassuk: „A latin Egyházban nagy megbecsülésben részesül az orgona mint hagyományos hangszer; hangja csodálatos módon tudja fokozni a liturgia ünnepélyességét, és a lelket nagy erővel emeli Istenhez és az égiekhez. A [...] területileg illetékes felsőbbség megítélése és jóváhagyása alapján szabad más hangszereket is igénybe venni az istentiszteleteken, amennyiben azok alkalmasak vagy alkalmassá tehetők a szent használatra, megfelelnek az Isten háza méltóságának és a hívők épülését valóban előmozdítják.”<sup>2</sup>

Mi következik ebből? 1) Az orgona ennek értelmében nem egy hangszer a többi mellett, hanem az egyház által különös megbecsülésben részesített, más

<sup>1</sup> „Az Istentiszteleti Kongregáció levele a templomban tartott koncertekről” (ford. Diós István), *Magyar Egyházzene* II (1994/1995) 108–112.

<sup>2</sup> CSERHÁTI József — FÁBIÁN Árpád (szerk.): *A II. Vatikáni zsinat tanítása*. Szent István Társulat, Budapest 1986. 125–126 (a továbbiakban: CSERHÁTI—FÁBIÁN: *A II. Vatikáni zsinat ...*).

hangszerekkel szemben kiemelt zeneszerszám. Ezt a megbecsülést a latin szöveg nem is kijelentő módban fogalmazza meg, hanem nyomatékosítja a *habeo* ige szenvedő nemének kötőmódba tett folyamatos jelen idejű *habeatur* alakjával.<sup>3</sup> Ezért a fordítás helyesebb felszólító módban: „nagy megbecsülésben részesüljön az orgona”.

2) Az orgona nem valamilyen konkrét feladat ellátása végett fontos, hanem mert használata igen hosszú hagyományra nyúlik vissza, és jellegzetes hangjának hatása is különleges, más hangszerekéhez nem hasonlítható, mely igen ünnepélyessé teszi a liturgiát. Meg kell jegyeznünk, hogy a latin szövegben a *splendor* nem csak ünnepélyességet, hanem elsősorban ragyogást jelent. Mi ragyog fel a liturgiában? Az evangéliumban és a szentségeken jelenlévő Krisztus, akit a János-prológos igazi világosságnak nevez (J 1,9, ld. még J 8,12), akinek neve a hitvallásban „világosság a világosságtól”, s akit a liturgia számtalan tétele szólít meg hasonlóképp. A hétfői laudes himnusza Krisztusról úgy beszél, mint aki „az Atya dicsőségének ragyogása”, „splendor paternae gloriae”. Az orgona hivatása ezt a ragyogást fokozni, a lelkeket nagy erővel az égiekhez emelni, hogy az örök liturgiát elővételezve —ugyanezen himnusz másik sorával szólva— „élvezzük együtt boldogan a Lélek józan mámorát.” Vagyis az orgona a Krisztussal való örvendező együttlét hangszere. Amikor az egyház az Úrra várakozott, bűnbánatban, gyászban a hangszer nem szólalt meg a liturgiában önállóan, és azt a mai rendelkezések is tiltják.<sup>4</sup>

A zsinati dokumentum e pontja nemcsak minden latin szertartású katolikusra nézve kötelező rendelkezés, hanem a nyugati kereszténység közel évezredes hagyományának és tapasztalatának megfogalmazása. Természetesen mint magas szintű jogszabály csak alapelvet fektet le, a további, inkább gyakorlati részletek kibontását alsóbb rangú jogszabályokra, így az 1967-es Musicam Sacram instrukcióra hagyva.<sup>5</sup>

„Áldjátok, az Úr minden teremtményei, az Urat” (Dn 3,57)

Az orgona legalább nyolc évszázada szolgálja a nyugati keresztény istentiszteletet. Amikor a liturgia hangszere lett, már másfél évezredes múltat tekintett vissza. Most nem mélyedhetünk el történetében és abban a gazdag szimbólumrendszerben, ami az orgonához kötődik.

Meg kell azonban említenünk, hogy miért éppen az orgona vált templomi hangszerré. Ennek sok más mellett főként összetettsége és jellemző hangzása

<sup>3</sup> „*Organum tubulatum in Ecclesia latina magno in honore habeatur, tamquam instrumentum musicum traditionale, cuius sonus Ecclesiae caeremoniis mirum addere valet splendorem, atque mentes ad Deum ac superna vehementer extollere.*” L. a konstitúció teljes latin szövegét az alábbi honlapon: [http://www.vatican.va/archive/hist\\_councils/ii\\_vatican\\_council/documents/vat-ii\\_const\\_19631204\\_sacrosanctum-concilium\\_lt.html](http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_lt.html).

<sup>4</sup> Musicam Sacram instrukció 66. pont, *Documenta Musicae Sacrae*. MALEZI, Budapest 2005. 121. (a továbbiakban: *Documenta* ...).

<sup>5</sup> Uo. 105–122.

volt az oka: az orgona átmenetet képez hangszer és gép között. Gépszerű működésével bírta harmonikus hangzásra az élettelen anyagot, a fémből készített sípokat. Gépi megszólaltatású hangja miatt a végtelen képzelet kapcsolódhatott hozzá: tetszőlegesen hosszú ideig, változatlanul zengethető, hangereje szinte emberfeletti módon, korlátlanul növelhető, hangspektruma a hallástartományt teljesen kitölti és látszólag végtelen színgazdagságú. Az orgonával az ember mintegy a kozmosz hangjait kapcsolhatta az istencsüretbe, a teremtett világ ragyogását, melyben a Teremtő ragyogása tükröződik.<sup>6</sup>

Egyben, mivel e hangszer elkészítése jelentős szellemi felkészültséget és anyagi áldozatot igényel, alkalmas volt arra is, hogy —a drága kenethez hasonlóan— az ember hódolatának mintegy hangokba önthető maximuma legyen.<sup>7</sup>

Hogyan nyilvánulhat meg az orgona eme hatása? Ha orgonával az éneket kísérjük, már azt is a kozmosz zenéjével egyesítjük. Azonban a hangszer hangja ennél gazdagabban is kibontakozhat. Hosszú liturgikus szolgálatának első négy száz esztendejében alapvetően nem kísért éneket, hanem magát a liturgikus éneket szólaltatta meg ünnepi alkalmakkor, díszes, többszólamú köntösbe öltöztetve, a kórus énekével váltakozva. Ott, ahol nem állt rendelkezésre képzett énekesek csoportja, mindenkor a művészi polifóniát jelentette, ahol pedig volt ilyen, a kisebb ünnepeken jelentette azt. Olykor hangszeres együttes tagjaként szerepelt, vagy énekes darabok egy-egy szolamát vette át. Énekelt tételekkel egyébként nem kísért cselekményekben pedig hangjával fenntartotta a liturgia akusztikus közegét, a folyamatos zenét.<sup>8</sup> Mára mindez szinte teljesen kikopott a gyakorlatból, s maradt a XVII. századtól lassan elterjedt újítás, a gyülekezeti ének orgonás kísérete.

Ahogy tegnap Bubnó Tamás bevezető előadásában elhangzott, az egyházzene művelésében, oktatásában egy idegen nyelvet kell elsajátítanunk, megtanítanunk, hogy az egykori lehetőségekkel az egyházzenei képzés és gyakorlat ma is élhessen. Így van ez az istentiszteleti orgonazenével is, mely az énekelt liturgia fontos kiegészítője. Nem vetélytársat kell tehát látni az orgonában, amely némaságra kényszerít gyülekezetet, szkolát és szólóénekest, hanem társat, az istencsüretet saját eszközeivel gazdagító együttműködési lehetőséget.

<sup>6</sup> „Az Egyház liturgiájának köteles feladata felfogni azt az éneket, amit Isten dicsőségére a kozmosz tartogat, és azt megszólaltatni. Ez az, amit az orgona jelképez.” Joseph Card. RATZINGER: „Az egyházi zene teológiai gondjai” (ford. Török József), *Magyar Egyházzene* III (1995/1996) 131–140, itt: 138.

<sup>7</sup> Mivel az orgona valóban luxustárgy, bölcsen rangsorolnunk kell, és bizonyos körülmények között építését jobb elhalasztanunk.

<sup>8</sup> ENYEDI Pál (közr.) — FÖLDVÁRY Miklós István (ford.): „A *Caeremoniale Episcoporum* (1600) az egyházzenenéről”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 481–486, X (2002/2003) 63–64, (a továbbiakban: ENYEDI—FÖLDVÁRY: *A Caeremoniale...*“).

## Régi-új gyakorlati megfontolások

Miként élhet ezzel a lehetőséggel az egyházzenei képzés? Alapfokú képzésben a diákok tanulnak ugyan hangszerjátékot, de az orgonatanítás szakpedagógiai okokból többnyire középfokon kezdődik. Alapfokon a pedagógiai feladat az orgona jó helyének megtalálása a liturgikus gyakorlatban és a hangversenyen.

1) Ennek az ének-zenetanár számára néhány közösleges feltétele van: szándék, kreativitás, alapvető zenei, stílusbeli, liturgiai tájékozottság és ízlés, felkészülési idő, kommunikációs képesség. A hangszert kezelheti maga a tanár vagy a szolgálatban lévő orgonista, de egyszerűbb manualiter feladatok már alapfokon zongorázni tudó diákra is bízhatók.

2) Mit játszhat az orgona? A legegyszerűbb lehetőség a gyermekek egy- vagy kétszólamú énekének keretezése, bevezetése és lezárása az énekelt tételből vett részlettel. Az éneket elláthatjuk egyszerű kísérőszólammal is, például egy vagy néhány, orgonapontszerűen kitartott hanggal, kvinttel, a tétel stílusához illeszkedő, mérsékelt mozgású kvint-, kvart-, esetleg szextpárhuzammal. Elsősorban gregorián, korai többszólamú darabok, középkori és kora újkori népénekek előadása tehető így színesebbé.

Többszólamú darab egyik jellemző szólamát énekelhetjük, míg a többi egykét szólamot a hangszerrel szólaltathatjuk meg, akár a kamarazenéléshez hasonlóan, mindegyik szólamot más billentyűzeten, eltérő hangszínnel játszva. A reneszánsz vokális zenében általánosan elterjedt volt hangszeres egyidejű használata az énekkel, sokszor minden szólam párhuzamos, énekes és hangszeres colla parte előadásával és a szólamok mértéktartó hangszeres kidíszítésével. Az énekhanghoz különösen jól illik a halkabb, de felhangban gazdag nyelvsípsorok (rövid tölcéses regiszterek, ún. regálok) használata. Ezekkel mélyebb szólamokat a gyermek- vagy női hangokhoz jól illeszkedően pótolni is lehet.

Az ismétlődő vagy váltakozó formai egységekből álló tételtípusok, így a népénekek, a Kyrie, szekvencia, Agnus Dei, a zsolozsmában a himnusz különösen alkalmasak az ún. alternatim előadásra. De ide kell sorolnunk egyes zsoltszerűen recitált tételek (kantikumok, Te Deum) soronként váltakozó előadását is, melyet szintén sok évszázados hagyomány hitelesít. Váltakozás lehet az egy- és többszólamú énekes előadás vagy hangszer nélküli és hangszerrel kísért megszólaltatás között, szólóének és a szkóla éneke váltakozhat a népével (akár hármas csoportosításban, pl. a Kyriében), és egyes sorokat, versszakokat teljesen helyettesíthet is az orgona játéka (hangnemben, esetleg dallamban is illeszkedő versettőkkel, ill. korálfeldolgozásokkal). Természetesen az orgona helyettesítő szerepű használatának feltétele, hogy a résztvevők tudják és esetleg olvasva is követhessék, milyen szöveget helyettesít az orgona. Így ezt elsősorban ismert, máskor gyakran énekelt szövegrészeknél javasolt alkalmazni.

3) A szertartás mely részében játsszon az orgona? A hangszer tapasztalat szerint az istentiszteleten az év minden napján egyformán szól, függetlenül a nap liturgikus rangjától, s így az ünneplés ajánlott fokozatai a gyakorlatban

többnyire nem jelennek meg.<sup>9</sup> Azonban nemcsak az ünnep rangjához és tétel-típusokhoz kell igazodnunk, hanem azokat a helyeket is meg kell találjunk, ahol lehetséges és egyúttal szükséges hosszabb tétel elhangzása, legyen az sokverses gyülekezeti ének, kórusdarab, hangszerszóló vagy ezek különféle párosítása. Meg kell továbbá említenünk, hogy az orgona —és egyáltalán az egyházzene— e szerepében csak akkor bontakozhat ki helyesen, ha a celebráns a maga részéről is az ünnep rangjának megfelelő liturgiát végez. Az egyházzene alfája ugyanis a „szent szövegeket kísérő dallam”, mely „az ünnepélyes liturgiának szükséges és a teljességhez tartozó része” — hangzik a liturgikus konstitúció vezérgondolata az egyházzenéről (112. pont).<sup>10</sup> Nyilvánvaló az ellentét, ha az orgona a maga részéről „csodálatos módon igyekszik fokozni a liturgia ünnepélyességét”, míg ugyanakkor a pap, a lektor, a pszalmista olvasott misét végez, szövegeit éneklés helyett csak felolvassa, és az istentiszteleten nincs helye a processziónak, tömjénezésnek. Ha azonban a celebráns elvégzi mindazt, ami számára a szertartáskönyvek bevezetőjében az ünnepi istentiszteletre nyomatékosan ajánlott, a liturgia mint drámai cselekmény is életre kel, elnyeri jó időbeli arányait és megkaphatja zenei hangsúlyait is, tartalma tökéletesebb formát és így erősebb kifejezést kap, külső alkotásként is igazabb, tisztább, méltóbb lesz, tehát hatékonyabban közvetíti a „mennyei valóságokat”<sup>11</sup> és vonja körébe az embert, teljes értelmével és érzelmeivel. Ellenkező esetben ezek az arányok megbomlanak, és jogosnak tűnik a vélemény, hogy a zenészek csak a saját kedvükre muzsikálnak.

Nem kell egy ünnepi szertartáson a bevonulásnak a hétköznapi megszokott 20, a mise felajánlásának 70 másodperc alatt befejeződnie. Ezek az időkeretek még egy köznap i istentiszteleten sem adnak elég teret arra, hogy a szertartás fő részeit kellő hangsúllyal bevezessék. Ugyancsak végig kell gondolni, hogy hány perces szokott lenni a kommúnió, és az rövid vagy hosszú-e az egész istentisztelethez képest? Időben meg kell beszélnünk a lelkipásztorral, hogy például valóban szükség van-e ezen a szertartáson a pap mellett négy világi megbízott áldoztatóra, akik közreműködésével az áldozás még egy ünnepi istentiszteleten is 3–4 perc alatt véget érhet? Ez a cselekmény hagyományosan a több versszakos népének helye, ugyanakkor illik megszólalnia a napi áldozási éneknek (communio), s egy rövid motetta vagy visszafogott orgonaszó átvezethet az áldozás utáni csendhez, melyet egy hálaadó ének zárhat le.<sup>12</sup> E részek nem egyszerűen zeneileg lefedik, hanem funkcionálisan és egyben dramatikusan is tagolják a cselekményt, és ezért előre kell elrendezni jó helyüket.

<sup>9</sup> *Musicam Sacram* instrukció 27–31. pont, *Documenta...* 111–113.

<sup>10</sup> CSERHÁTI—FÁBIÁN: *A II. Vatikáni zsinat...* 124.

<sup>11</sup> Uo. 126.

<sup>12</sup> *Római Misekönyv.* Szent István Társulat, Budapest 1991. *Általános Rendelkezések*, 23. pont: „Szent csendet kell tartani a maga idejében, a szertartás részeként. [...] áldozás után pedig szíve mélyén [ki-ki] dicséri és imádja Istent.” 56/j pont: „Az áldoztatás befejezése után a pap és a hívek, ha mód van rá, kis ideig magukban imádkoznak. Himnuszt, zsoltárt vagy más dicséző éneket is zenghet az egész közösség.”

Más szentségek és szentelmények kiszolgáltatása (házasságkötés, bérálás, betegek kenete, Balázs-áldás) ugyancsak jó alkalom arra, hogy az orgona emelje e szertartások áhítatát.

Ünnepeken kiváló lehetőség adódik az orgona és az ének összekapcsolására ott is, ahol rendszeres a nyilvános zsolozsma.<sup>13</sup> Különösen alkalmas erre a valóban végig énekelhető, és így a figurális zenéhez szervesen kapcsolható „Népszolozsmák” kötet használata, mely a plébániai közösségi zsolozsma alapvető anyagát tartalmazza.<sup>14</sup>

Orgonajáték oktatására a közép- és felsőfokú egyházzenei szakképzésben nyílik lehetőség. Ez külön szakpedagógiai feladat. Itt az énekkíséret és liturgikus orgonarepertoár tanításán túl nagy hangsúlyt kell fektetni arra is, hogy a diákok technikai, stílusbeli és zeneelméleti előrehaladásukkal párhuzamosan képesek legyenek akár egyszerűbb, de zeneileg mindig kifogástalan elő- és közjátékok illetve énekkíséreték szerkesztésére, rögtönzésére, mely az orgona liturgikus használatának nélkülözhetetlen feltétele.

Összefoglalva: csak akkor bontakozhat ki gazdagon az orgona szerepe istentiszteleteinken, ha a történeti tapasztalatok nyomán felfedezzük a kínálkozó lehetőségeket, és azokról nem mondunk le önként. Ekkor lesz valójában értelme, hogy szép új orgonákat építsünk, régieket gondosan restauráljunk, és közép-, valamint felsőfokon magasan kvalifikált orgonista egyházzeneszereket képezzünk. A mai átlagos gyakorlathoz a legkisebb falusi orgona és az éppen hogy orgonálni tudó kántor is elég. Ha nem ismerjük meg és nem szerezzük vissza azt, ami egyébként a miénk, végleg elveszhet.

<sup>13</sup> ENYEDI—FÖLDVÁRY: „A Caeremoniale...”, passim.

<sup>14</sup> Népszolozsmák (Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Budapest 1990). A kötet anyagának legfontosabb részei az *Éneklő Egyház* népénektár függelékében is megtalálhatók.